

biblio.ugent.be

The UGent Institutional Repository is the electronic archiving and dissemination platform for all UGent research publications. Ghent University has implemented a mandate stipulating that all academic publications of UGent researchers should be deposited and archived in this repository. Except for items where current copyright restrictions apply, these papers are available in Open Access.

This item is the archived peer-reviewed author-version of:

Hustinx, L. (2009). De individualisering van het vrijwillig engagement. In: Buijs G., Dekker P., Hooghe M. (Eds.), *Civil Society tussen Oud en Nieuw* (pp. 211-225). Amsterdam: Aksant.

To refer to or to cite this work, please use the citation to the published version

De individualisering van het vrijwillig engagement

Lesley Hustinx

Er heerst in de samenleving een grote bezorgdheid over de staat van het vrijwillig engagement: in vergelijking met enkele decennia geleden, zou het vandaag de dag niet meer zo goed gesteld zijn met de vrijwillige deelname van burgers aan het politieke en maatschappelijke gebeuren. Gevoed door verontrustende geluiden over de vermeende gevolgen van het individualiseringsproces, luidt de heersende diagnose dat het individuele eigenbelang steeds sterker op de voorgrond treedt ten koste van het gemeenschappelijke belang. Vermeende indicatoren voor een dalende deelname aan het sociale en politieke leven zijn legio. Burgers komen alleen nog uit hun luie zetel als ze in hun eigen achtertuin met een vervuilde sloot worden geconfronteerd (het zogenaamde NIMBY-fenomeen). In plaats van kostbare vrije tijd te investeren in een vereniging of vrijwilligersorganisatie, worden solidariteitsgevoelens liever geuit door eenmalig op te stappen in een protestmars of door financiële steun te betuigen via een lopende bankopdracht. Sporten in clubverband moet steeds vaker het onderspit delven voor individuele vormen van sportbeoefening die zich meer en meer in commerciële settings afspelen. Overheden verlenen subsidies om het verzuurde buurtleven terug aan te zwengelen met zomerse barbecues. Er wordt gesproken van een 'verleuking' van het televisieaanbod, waarbij informatieoverdracht en actualiteitsduiding sterk moeten inboeten voor sensatie en amusement. Kortom: er lijkt grote eensgezindheid te bestaan over een dramatische achteruitgang van het maatschappelijk en politiek engagement.

Als we dit allemaal mogen geloven, stevenen we af op een kille, oppervlakkige, onverschillige, anorectische, autistische, consumentistische, hedonistische, ... samenleving. Het valt bovendien op dat vooral ten aanzien van jongeren het wantrouwen groot is. Opgegroeid in een klimaat van steeds toenemende keuzevrijheid en aldus het sterkst onderhevig aan de individualiseringstendens, zou de 'jeugd van tegenwoordig' al te grote verantwoordelijkheden en verplichtingen schuwen en zich liever terugtrekken in een leefwereld vol materialistisch en mediageniek vertier. Naarmate de oudere generaties worden afgelost door de jeugdige cohorten, dreigt het sociale en politieke leven onvermijdelijk stil te vallen (Goss, 1999; Putnam, 2000; Wollebæk & Selle, 2003).

De idee van een algemene teloorgang van '*civic engagement*' kent vooral brede weerklank sinds de publicatie van Robert Putnam's academische bestseller '*Bowling Alone*' (Putnam, 2000). In dit rijk gedocumenteerde boek wordt op systematische wijze de drastische terugval van tal van vormen van politieke en sociale participatie, alsook van het informele contact met vrienden, familie, en burens aangetoond. In tegenstelling tot deze eerder pessimistische '*verval-these*' zijn echter ook meer optimistische geluiden te horen, als zou er vandaag de dag niet zozeer sprake zijn van een (kwantitatieve) *afname of vermindering* van sociale en politieke betrokkenheid, maar van een (kwalitatieve) *gedaanteverandering* in de wijze waarop burgers zich engageren (voor een uitgebreide

discussie over de verschillende vormen van kritiek op Putnam: zie Hooghe, 2001; Stolle & Hooghe, 2005). Dat de burger zich minder op het publieke toneel lijkt te begeven, sluit immers niet uit dat die burger nog steeds intensief betrokken is bij het maatschappelijke gebeuren, *zij het op een andere manier*. De verdedigers van deze ‘*transformatie-these*’ stellen bijgevolg dat vooral het lidmaatschap van traditionele verenigingen en politieke partijen een sterke terugval kent, maar dat in de plaats daarvan ‘nieuwe’ of ‘onconventionele’ vormen van engagement en participatie ontstaan. Met andere woorden: burgers zouden tegenwoordig “*niet minder, maar anders*” (Hooghe, 2001, 14) aan het maatschappelijke leven participeren (Beck, 1997a; Dekker & Hooghe, 2003; Ester & Vinken, 2003; Hustinx & Lammertyn, 2003; Wuthnow, 1998). In dit artikel overlopen we de diverse theoretische en empirische bijdragen die de stelling hard maken dat we niet zozeer te maken hebben met een vermindering van het engagement of de participatiebereidheid, maar wel met een kwalitatief transformatieproces van het vrijwillig engagement.

Geïndividualiseerd engagement: een paradox?

De wijdverbreide verontrusting over de tanende maatschappelijke en politieke betrokkenheid vloeit meestal voort uit een eenzijdig-negatieve interpretatie van het individualiseringsproces. Het zou de voedingsbodem bij uitstek zijn voor egoïstische gevoelens en dus de bestaande solidariteit en gemeenschapszin almaar verder in de verdrukking duwen. In deze cultuurpessimistische visie wordt individualisering eenzijdig verbonden met één mogelijke uitkomst ervan: een puur op eigenbelang georiënteerd individu. Het is een boodschap die doorgaans vanuit communautaristische hoek wordt verkondigd (Hooghe, 2001). Prominente communautaristische denkers spreken in dit verband van een almaar oprukkend utilitair individualisme, een maatschappelijke tendens waarin individuele vrijheid en berekening in toenemende mate de traditionele *habits of the heart* (Bellah et al. 1985) zouden verdringen: gedeelde waarden van onderlinge verbondenheid, solidariteit, verantwoordelijkheid en plichtsbesef ten opzichte van de gemeenschap.

De zwakte van deze benadering bestaat er echter in dat er krampachtig wordt vastgehouden aan een traditioneel gemeenschapsideaal waarin zelfs de kleinste sprankel individualiteit moet wijken voor collectieve waarden en belangen. De communautaristische visie getuigt met andere woorden van een onvermogen om het individuele en het gemeenschappelijke in een harmonische relatie met elkaar te plaatsen. Paul Lichterman (1995) gebruikt in dit verband de sprekende metafoer van de wip (*the seesaw model*) waarbij het zitje van de persoonlijke vrijheid en ontplooiing het onverenigbare tegengewicht vormt van het zitje van sociale verbondenheid en betrokkenheid. Meer van het ene betekent onvermijdelijk minder van het andere. Het communautaristisch geïnspireerde wipmodel geeft echter niet alleen uitdrukking aan de fundamentele tegenstelling die er zou bestaan tussen zelforiëntaties en publieke oriëntaties, maar symboliseert ook een historische tendens

waarin het zwaartepunt van de wip in toenemende mate naar het individuele eigenbelang overhelt (Lichterman, 1995, 278).

De veronderstelde onverenigbaarheid van individuele zelfbepaling en zelfontplooiing enerzijds en gemeenschapszin en publieke betrokkenheid anderzijds is volgens de Duitse socioloog Ulrich Beck gegrond in vier traditionele en erg normatieve vooronderstellingen in het discours over engagement (Beck, 1997a, 14-15):

1. Engagement wordt gelijkgesteld met lidmaatschap en ermee verwisseld. Wanneer alleen het formele lidmaatschap van een organisatie de aanwezigheid van engagement schraagt, dan zijn niet-leden noodzakelijkerwijs egoïsten.
2. De veronderstelling van zelfopoffering: alleen diegene die zich opoffert, die zichzelf wegijfert, kan zich ten volle inzetten voor anderen.
3. Het 'stille-hulp'- of huisvrouwensyndroom: de waarde van de vrijwillig geleverde diensten, ligt in het feit dat zij onzichtbaar blijven, dit wil zeggen onbetaald, niet bekend en in opdracht van anderen die er de regie over uitvoeren.
4. Het beeld van de 'alleen-maar-helper': het feit dat vrijwillig engagement niet eenzijdig op anderen gericht is maar op een wederkerige relatie stoelt, en dus ook bepaalde (im)materiële voordelen voor de geëngageerden zelf kan inhouden, wordt niet erkend.

Deze impliciete maar diep gewortelde assumpties creëren samen een beeld van vrijwillig engagement als onbaatzuchtige, puur uitvoerende en organisatiegebonden activiteiten. Het nastreven van individuele doelen sluit in de traditionele visie het bestaan van oprechte solidariteitsgevoelens bij voorbaat uit. Nochtans wijst empirisch onderzoek uit dat (jonge) mensen vandaag de dag bij uitstek een moraal belijden die precies verbindt wat elkaar traditioneel lijkt uit te sluiten, met name het streven naar persoonlijke ontplooiing en voldoening enerzijds, en gevoelens van solidariteit en gemeenschapszin anderzijds. Deze vermeende tegenpolen lijken onlosmakelijk met elkaar verbonden en werken zelfs wederzijds versterkend en verrijkend (Beck, 1997a, vergelijk Dekker en Van den Broek, 1998; Hustinx, 1998; Klages, 1998; Wuthnow, 1991). De notie van een solidair (Berking, 1996, 189) of altruïstisch (Beck, 1997, 19) individualisme geeft uitdrukking aan deze schijnbare tegenstrijdigheid.

Individualisering: vrijheid, blijheid?

Naast de door Beck beschreven rigide opvattingen over engagement wordt de schijnbare tegenstrijdigheid tussen individuele en gemeenschappelijke oriëntaties nog versterkt door populaire cultuurpessimistische interpretaties van het proces van individualisering. In het maatschappelijke en politieke debat overheerst de stelling dat individualisering synoniem is

met een ongebreidelde vrijheidstoename en een ongeremd streven naar eigenbelang. Het heeft een dramatische ontrafeling van het sociale weefsel tot gevolg.

Het is de these van een gestaag voortschrijdende *ontworteling* uit traditionele sociale verbanden en gedragspatronen die de toon heeft gezet voor dergelijke (mis)interpretaties van het proces van individualisering. Individualisering wordt typisch verbonden met het afbrokkelen van de traditionele sociale verbanden, interactie- en solidariteitsmechanismen. Felling, Peters en Schepers vatten de courante betekenissen die aan individualisering worden gegeven als volgt samen (2000, 44):

1. *De-institutionalisering*: een leegloop van traditionele instituties (zoals kerken, vakbonden en politieke partijen),
2. *Culturele individualisering of de-traditionalisering*: een afname van de populariteit van traditionele opvattingen (zoals geloofsovertuigingen, waarden en politiek-ideologische opvattingen),
3. *Privatisering*: een afname van de effecten van het toebehoren tot sociale collectiviteiten (zoals denominaties en klassen) op opvattingen (zoals geloofsovertuigingen, waarden en politieke opvattingen),
4. *Fragmentering*: een afname van de samenhang tussen opvattingen,
5. *Heterogenisering*: een toename van de verschillen in opvattingen tussen individuen.

De verschillende deelprocessen geven telkens uitdrukking aan de basisveronderstelling van een veralgemeende verzwakking van collectieve verbanden en denkkaders enerzijds, en een toenemende differentiëring op het individuele niveau anderzijds. Uit het empirisch onderzoek dat Felling, Peters en Schepers in Nederland hebben gevoerd, blijkt echter dat het met die veelbesproken individualisering niet zo een vaart loopt. Op basis van longitudinale analyses met betrekking tot religie en levensbeschouwing, waardenoriëntaties en politieke opvattingen stellen de auteurs dat het beeld van individualisering als een kernverschijnsel van de huidige samenleving tot meer realistische proporties moet worden teruggebracht (Felling, Peters & Schepers, 2000, 253). Het proces van ontkerkelijking is de meest radicale ontwikkeling die zich heeft voorgedaan. In minder sterke mate observeerden de onderzoekers eveneens een terugval in het lidmaatschap van politieke partijen en vakbonden. En hoewel minder ingrijpend, hebben ook traditionele opvattingen aan populariteit verloren. Naast de afname van het traditionele Christelijke geloof, onderkennen de auteurs ook een verzwakking van traditionele familiewaarden ten voordele van meer hedonistische waardeoriëntaties. De andere aspecten van individualisering hebben zich veel minder duidelijk voorgedaan. In tegenstelling tot wat zo graag wordt beweerd, blijkt individualisering in de betekenis van een bevrijding uit traditioneel voorgegeven denk- en gedragspatronen dus niet alomtegenwoordig.

In nauwe samenhang met de erosie van traditionele collectiviteiten wordt individualisering geassocieerd met een historisch ongeëvenaarde toename in de individuele bewegingsvrijheid. Wanneer traditioneel voorgeschreven denk- en gedragspatronen

langzaam afbrokkelen beschikken mensen over steeds meer vrijheid om hun levensgeschiedenis zelf te schrijven. De gestandaardiseerde en collectief voorgeschreven levensloop gaat over in een *do-it-yourself*- of keuzebiografie (Beck & Beck-Gernsheim, 1996, 25). Het individu wordt als het ware zijn of haar eigen planbureau (Beck, 1992, 135). Kernachtig brengt individualisering dus een verschuiving teweeg in de wijze waarop vorm en richting wordt gegeven aan het individuele leven (Rosenmayr & Kolland, 1997, 259). Heteronome of collectieve determinatiebronnen worden vervangen door een autonome en actieve zelfbepaling (Berger, 1996: 14; Heelas, 1996, 4). Maar veeleer dan een succesverhaal in termen van individuele autonomie en emancipatie, impliceert individualisering ook nieuwe afhankelijkheden, risico's en onzekerheden. De *vrijmakingsdimensie* van het individualiseringsproces moet daarom steeds gezien worden in samenhang en interactie met een nieuwe *reïntegratie of controledimensie* (Beck, 1992, 128). Deze laatste heeft betrekking op de nieuwe institutionele configuraties die het geïndividualiseerde bestaan omkaderen. Er treedt een verschuiving op van 'primaire' naar 'secundaire' instituties, of van een directe naar een indirecte institutionele sturing en controle (Beck, 1992: 130-131). De arbeidsmarkt, het onderwijssysteem, het professioneel regime, de arbeids- en sociale wetgeving, de woonmarkt, het commerciële aanbod in de sfeer van vermaak en consumptie, enzomeer,... verknopen het individu in een nieuw netwerk van reguleringen en condities. Kenmerkend voor deze indirecte institutionaliseringsmechanismen is dat ze geïndividualiseerde vormen van actie tegelijk bevorderen en afdwingen: “[T]raditional guidelines often contained severe restrictions or even prohibitions on action [...] By contrast, the institutional pressures in modern Western society tend rather to be offers of services or incentives to action – take, for example, the welfare state, with its unemployment benefit, student grants or mortgage relief. To simplify: one was born into traditional society and its preconditions (such as social estate and religion). For modern social advantages one has to do something, to make an active effort. One has to win, know how to assert oneself in the competition for limited resources – and not only once, but day after day” (Beck and Beck-Gernsheim, 1996, 25). De intensifiëring van deze indirecte institutionele greep op het individuele bestaan, hoofdzakelijk via een sterkere regulering door de (welvaarts)staat en toenemende afhankelijkheid van de (consumptie)markt, impliceert dat individualisering allesbehalve een spectaculaire toename in de individuele speelruimte teweegbrengt. In tegenstelling tot dominante interpretaties, vindt er ironisch genoeg een sterkere institutionalisering en standaardisering van het individuele bestaan plaats doorheen meer abstracte en indirecte vormen van afhankelijkheid, regulering en controle (Beck, 1992: 90; 2000: 166). De reïntegratie- of controledimensie van individualisering wordt daarom het meest accuraat geïnterpreteerd in termen van ‘*institutionally dependent individual situations*’ (Beck, 1992: 130) of de “*institution-dependent control structure of individual situations*” (ibid.: 131).

Tot slot moet worden beklemtoond dat de aanlokkelijke ‘*do it yourself*’-biografie intrinsiek ook altijd een risico- of ‘*break down*’-biografie is. Waar de traditioneel opgelegde routes toch ook een zeker comfort en veiligheid boden, leidt de individuele keuzevrijheid tot een nieuwe onzekerheid en kwetsbaarheid. Een toegenomen keuze- en beslissingsvrijheid impliceert immers tegelijk een toegenomen onzekerheid, “*a state of permanent*

endangerment” (Beck & Beck-Gernsheim, 1996:25). Bovendien dragen de individuen de verantwoordelijkheid voor een verkeerde beslissing voortaan ook volledig zelf. Voorts heeft de individualiseringswedloop ook haar winnaars en verliezers. Trefzeker kiezen is niet voor iedereen weggelegd. Opleidings- en inkomensniveau, alsook de nodige sociale vaardigheden spelen hierbij een sturende rol. Voor wie niet over deze capaciteiten beschikt, gelden in het huidige geïndividualiseerd klimaat juist aanzienlijke vrijheidsbelemmeringen. De geïndividualiseerde samenleving is een samenleving van ‘*clever people*’ (Giddens, 1994: 7).

Een biografische *match*

Wanneer wordt uitgegaan van een meer complex en genuanceerd begrip van het proces van individualisering, lijkt de gangbare verontrusting over de teloorgang van het maatschappelijke en politieke leven op zijn minst wat voorbarig. Veeleer dan een belemmering of bedreiging voor het vrijwillig engagement, impliceert individualisering dat de omstandigheden en voorwaarden waaronder mensen zich inzetten voor de goede zaak aan verandering onderhevig zijn. Veeleer dan een algemene afname van het vrijwillig engagement, heeft individualisering naar alle waarschijnlijkheid een verhoogde interactie tussen de geïndividualiseerde levensloop en vrijwillige participatie tot gevolg. Immers, wanneer collectieve denkkaders en gedragspatronen aan kracht inboeten, kunnen ook gemeenschapszin en engagement in steeds mindere mate vanuit een sociale of levensbeschouwelijke traditie worden afgedwongen. Het is daarentegen de individuele ervaringswereld die het primaire referentiekader wordt. De beslissing om al dan niet te participeren hangt in toenemende mate af van persoonlijke overwegingen in het kader van hoogst geïndividualiseerde situaties en ervaringen. En in het verlengde van de individualisering van de persoonlijke levensloop, gaan individuen dus ook hun vrijwillig engagement autonoom organiseren en vormgeven (voor een discussie, zie Hustinx & Lammertyn, 2003).

De notie van een ‘biografische match’ (Jakob, 1993) of een ‘functionele match’ (Clary et al., 1998) verwoordt deze nieuwe verhouding tussen individuen en hun vrijwillig engagement erg goed: hedendaags engagement moet voortaan bij de individuele biografie aansluiten en wordt als het ware ‘op maat’ van de eigen mogelijkheden, beperkingen, noden en interesses geconstrueerd. Er vindt met andere woorden een meer intense en dynamische interactie plaats tussen individuele omstandigheden en vrijwillig engagement: welbepaalde motivaties moeten *matchen* met welbepaalde aanleidingen en mogelijkheden in welbepaalde levensfasen en persoonsgebonden situaties (Kühnlein & Mutz, 1999, 300).

Parallel met de structurele en culturele gelaagdheid van het algemene proces van individualisering kan ook hier een subjectieve en een objectieve dimensie worden onderscheiden (Hustinx & Lammertyn, 2003): zowel de *bereidheid* als de *beschikbaarheid* van mensen zijn aan verandering onderhevig. Zo wordt er in het maatschappelijke en politieke debat een sterke klemtoon gelegd op de culturele omslag die zich in het vrijwillig engagement zou voordoen. In enigszins pejoratieve termen wordt gesuggereerd dat mensen zich op een meer zelfgerichte, individualistische, pragmatische, calculerende, vrijblijvende, voorwaardelijke, en zo verder ... basis engageren. Voor een goed begrip van de zich wijzigende subjectieve ingesteldheid is het echter cruciaal om niet louter te concentreren op een toegenomen keuzevrijheid en individuele autonomie, als zouden ook in het vrijwillig engagement voornamelijk individuele voorkeuren worden vooropgesteld en nagestreefd. De biografische *match* heeft evenzeer betrekking op de 'risico-dimensie' van de geïndividualiseerde levensloop (cf. infra) en komt tot uiting in pogingen om de risico's van de keuzevrijheid te verminderen. De *keuzedwang* tempert als het ware de *keuzedrang*. Zo beschouwen jongeren het vrijwilligerswerk vaak als een 'oefenterrein' voor het echte leven, en proberen ze via hun vrijwillig engagement te anticiperen op hun toekomstige studie of job (Hustinx, 1998).

Naast een wijzigende bereidheid, heeft de geïndividualiseerde levensinrichting waarschijnlijk ook een invloed op de beschikbaarheid van mensen. In het licht van de meer onzekere en risicovolle biografieconstructie wordt het in toenemende mate onzeker op welke tijdstippen en gedurende welke periodes mensen zich kunnen engageren. De flexibilisering van de arbeid, of het toenemende aantal eenoudergezinnen, bijvoorbeeld, kunnen een structurele belemmering vormen voor het vrijwillig engagement. Zo brengt de geïndividualiseerde biografische *match* zowel nieuwe beperkingen als nieuwe kansen voor het vrijwillig engagement met zich mee. De toenemende broosheid, onregelmatigheid en onvoorspelbaarheid van de geïndividualiseerde levensloop zal onvermijdelijk een weerslag hebben op de aard en de duur van het engagement. Anderzijds opent de biografische inbedding van het engagement ook nieuwe mogelijkheden en stimulansen. Vrijwillig engagement kan namelijk een alternatieve inspiratiebron vormen voor eroderende collectieve identiteiten en leefpatronen.

Niet minder, maar anders

Wanneer de individualisering van het vrijwillig engagement wordt begrepen als een meer complex en gevarieerd samenspel tussen de geïndividualiseerde '*do it yourself*'-biografie en uitingen van maatschappelijke en politieke betrokkenheid, wint ook de stelling dat er zich niet zozeer een *kwantitatieve afname*, maar veeleer een *kwantitatieve verschuiving* in het engagement voordoet aan overtuigingskracht. Dit is meteen ook één van de meest fundamentele kritieken op Putnam's oorspronkelijke diagnose van een veralgemeend verval in het maatschappelijk en politiek engagement (Stolle & Hooghe, 2005). Hoewel deze nieuwe

vormen van engagement zich in een rijke verscheidenheid lijken te ontpoppen, luidt de basisdiagnose dat er zich een *informalisering* van het vrijwillig engagement voordoet (Dekker & Hooghe, 2003; Stolle & Hooghe, 2005). Ruwweg treedt er een verschuiving op van formele participatiekanalen en geïnstitutionaliseerde groepsloyaliteiten naar informele acties op basis van alledaagse bekommernissen en identificaties. Meer specifiek kunnen een drietal centrale deelaspecten worden onderscheiden die betrekking hebben op (1) de institutionele en organisatorische settings, (2) het terrein of voorwerp van de actie, (3) de modaliteiten of stijlen van engagement (Hustinx & Lammertyn, 2003; Norris, 2003; Stolle & Hooghe, 2005).

Institutionele en organisatorische settings

De dalende participatie via de klassieke organisatorische en institutionele kanalen is een van de meest prominente evoluties van de laatste decennia. Deze ontwikkeling kadert in het bredere proces dat door Felling et al. (2000) werd omschreven als een proces van *de-institutionalisering*. Traditioneel speelt het vrijwillig engagement zich typisch af in een hiërarchisch en doorgaans landelijk georganiseerde, sterk bureaucratische, en sociaal en ideologisch gesegmenteerde institutionele context (bijvoorbeeld een politieke partij, een vakbond, of het verzuilde verenigingsleven). Lidmaatschap is formeel geregeld en de deelname vindt plaats in de vorm van gestructureerde groepsactiviteiten. Een beperkte groep van democratisch verkozen leiders organiseert het vrijwillig engagement van de leden en leidt het in collectieve banen. Vrijwillig engagement is nauw verweven met geïnstitutionaliseerde groepsloyaliteiten (Bennett, 1998; Billiet, 1997; Norris, 2003; Gundelach, 1984; Gundelach & Torpe, 1997; Putnam, 2000; Wuthnow, 1998).

Deze traditionele organisaties en instituties hebben de voorbije decennia aanzienlijk terrein verloren. Dit verlies wordt echter gecompenseerd door de opkomst van meer informele, horizontale en flexibele verbanden en initiatieven. In plaats van de vroegere collectief georchestreerde activiteiten binnen formele en abstract-ideologische overkoepelende structuren, ontstaan er nu tal van gedecentraliseerde en zelfgeorganiseerde initiatieven die zelden het lokale niveau overstijgen, waarbij geen duidelijk gezagscentrum bestaat, waarbij zelden sterke en duurzame onderlinge banden worden gesmeed, en die gericht zijn op concrete, duidelijk afgebakende, en eerder projectmatige doeleinden. Denk aan het handvol buurtbewoners dat jaarlijks de handen in elkaar slaat om een buurtschoonmaak of buurtfeest te organiseren, de schooldirectrice die een benefietavond op touw zet voor de kinderen van een kansarm gezin, of de vele kleine zelfhulpgroepen die vaak zeer lokaal en soms ook zeer tijdelijk werkzaam zijn (Beck, 1997; Brömme & Strasser, 2001; Klages, 1998; Wuthnow, 1994; 1998).

Een andere significante structuurverandering hangt nauw samen met de opmars van de informatie- en netwerkmaatschappij (Castells, 1997). De explosieve ontwikkeling en verspreiding van nieuwe informatie- en communicatietechnologieën maken geheel nieuwe structuren en vormen van engagement mogelijk (Castells, 2005; Bennett, 2003; Ester and Vinken, 2003; Fisher et al., 2005; Hajnal, 2002; Stolle and Hooghe, 2005). Organisatie,

mobilisatie en inzet zijn dankzij de nieuwe digitale media niet meer gebonden aan vaste plaatsen of structuren, maar ontplooiën zich op wereldschaal, via elektronische interacties en volgens steeds wisselende verknopingen van contacten. In deze context wordt over globaal of transnationaal activisme gesproken. De *'Battle in Seattle'* die in 1999 plaatsvond en gericht was tegen de WHO-top aldaar, vormt hier het prototype-voorbeeld (Levi & Olson, 2000). Bennett (2003, 143) typeert dit nieuwe activisme op basis van een vijftal centrale structuurkenmerken: (1) het manifesteert zich op een globale schaal; (2) neemt de vorm aan van een horizontaal en wijdvertakt netwerk; (3) staat open voor uiteenlopende politieke en sociale identiteiten; (4) stelt pragmatische aanpak boven ideologische samenhang; (5) en kan flexibel inspelen op wisselende thema's, protestgelegenheden, en politieke of economische opposenten. Het spreekt voor zich dat internet het onontbeerlijke medium voor dit globale activisme vormt. De expansie van een webgebaseerde infrastructuur zorgt voor een nieuwe organisatorische dynamiek: er kan kort op de bal worden gespeeld, soepel van strategie of medespeler worden gewisseld, en zeer breed, laagdrempelig en ad hoc worden gemobiliseerd. Anderzijds wordt het moeilijker om de actie te coördineren en op een coherente en collectieve leest te schoeien, alsook om continuïteit te verzekeren (Bennett, 2003).

Voorwerp van actie

Ten tweede is het vrijwillig engagement tegenwoordig ook in steeds mindere mate ingegeven door traditionele groepsloyaliteiten en geïnstitutionaliseerde sociale en politieke belangen. Er treedt een verschuiving op van *group-based* of *collective politics* naar *life(style), identity, of everyday politics* (Bang, 2001; Bennett, 1998; Dekker & Uslaner, 2001; Giddens, 1991), van *politics of loyalties* naar *politics of choice* (Norris, 2003), van "*participation that is channeled through grand ideological narratives*" naar "*involvement based on self-authored individualized narratives*" (Micheletti, 2003, 27). Hiermee wordt uitdrukking gegeven aan de toenemende vervaging van de traditioneel strikte grens tussen publieke en private belangen: alledaagse bekommernissen, individuele levenservaringen en –problemen, elementen verbonden aan leefstijlen en identiteiten, ... worden nieuwe stuwende krachten voor maatschappelijk en politiek engagement.

De individualisering van het vrijwillig engagement creëert vooreerst ruimte voor nieuwe vormen van identificatie. Voyé (1995, 325-329) spreekt in dit verband van een "*universalisation des particularismes*". Wanneer het bindend en vanzelfsprekend karakter van voorgegeven collectieve identiteiten afzwakt, en de gestandaardiseerde levensloop overgaat in individueel in elkaar geknutselde biografieën, wordt het pad geëffend voor meer alledaagse gevoelens van gelijkheid en gemeenschappelijkheid. Deze geïndividualiseerde vormen van identificatie worden ingegeven door gedeelde interesses, levenservaringen of probleemsituaties (Bennett, 1998; Keupp, 2001). Hieruit volgt dat, in tegenstelling tot de traditionele en robuuste groepsloyaliteiten, de nieuwe engagementsbanden ook erg precair van aard zijn. Ze kunnen snel wijzigen ten gevolge van nieuwe treffende ervaringen of veranderende noden. Zo was de respons van de homoseksuele gemeenschap van New York

op de uitbreidende AIDS-crisis in de jaren '80 van de 20ste eeuw een treffend voorbeeld van de mobiliserende en verenigende kracht van gedeelde levenservaringen over verschillende sociale achtergronden heen (Kayal, 1991). Homoseksuele mannen vormden de grootste risicogroep, en slachtoffers waren vaak persoonlijke vrienden. Door de toenemende 'heteroseksualisering' van AIDS is het vrijwillig engagement van deze specifieke groep in een latere fase echter sterk afgezwakt (Kayal, 1991, 299).

De tanende bindingskracht van de klassieke ideologische, religieuze en sociale collectiviteiten wordt ook verbonden met een generationele culturele verschuiving van een materialistisch naar een postmaterialistisch waardepatroon: "*A shift from political cleavages based on social class conflict toward cleavages based on cultural issues and quality of life concerns*" (Inglehart, 1997, 237). Het voorwerp van de actie verschuift van klassieke materiële belangen, zoals jobs, lonen, of pensioenen, naar een sterkere gehechtheid aan postmaterialistische waarden, zoals zorg voor het milieu of de gelijkheid tussen man en vrouw (Norris, 2003, 5). Zo stellen Dekker en Hooghe (2003, 167) vast dat er zich in Nederland over de periode 1980-2000 een groot ledenverlies voordoet bij politieke partijen, vrouwenorganisaties, en kerken. Politiek getinte ideële organisaties, die zich concentreren op thema's als internationale solidariteit, natuur en milieu, abortus of euthanasie, kennen de laatste kwarteeuw daarentegen een sterke groei.

Dat engagement in toenemende mate verbonden is met de individuele levenssfeer kan voorts worden beschouwd als een uiting van het fenomeen 'subpolitiek' (Beck, 1992, 1997b; Holzer & Sørensen, 2003). Subpolitiek verwijst naar de politisering van aspecten van het sociale en individuele leven die zich buiten de conventionele politiek bevinden. Ulrich Beck, die het fenomeen voor het eerst benoemde, doelt hierbij vooral op de ingrijpende sociale veranderingen die ongewild en vaak onbewust worden bewerkstelligd door activiteiten die plaatsvinden in wetenschap, industrie en bedrijfswereld. In de legitieme naam van de techno-economische vooruitgang worden een aantal neveneffecten geproduceerd die mens en maatschappij fundamenteel beïnvloeden (b.v. milieuvervuiling, de nieuwe mogelijkheden die de gentechnologie biedt, en de nieuwe ethische vraagstukken die hieruit resulteren) zonder dat hierover een publieke discussie wordt gevoerd of hieraan een democratische besluitvorming ten grondslag ligt: "*Progress replaces voting*" (Beck, 1992, 184). Maar het begrip subpolitiek heeft evenzeer betrekking op multinationale ondernemingen die delokaliseren als nationale reguleringen hun activiteiten te zeer aan banden leggen, die mensen in lageloonlanden in erbarmelijke omstandigheden tewerkstellen (in zogenaamde *sweatshops*), of die wereldwijd een homogene (eet)cultuur verspreiden (*McDonaldization*). Dit leidt er ook toe dat mensen op heel andere levensdomeinen aangesproken worden om engagement op te nemen. Een voorbeeld bij uitstek is het fenomeen van het politiek consumentisme (Holzer & Sørensen, 2003; Micheletti, 2003; Micheletti, Follesdal & Stolle, 2003; Stolle, Hooghe & Micheletti, 2005). De afwegingen die consumenten in de supermarkt maken, hebben niet meer uitsluitend betrekking op de prijs en kwaliteit van de producten. Door bepaalde producten bewust te kopen (*buycotting*) of weigeren (*boycotting*) proberen consumenten tezelfdertijd economische, sociale, ecologische, en/of ethische onrechtvaardigheden aan te klagen en veranderingen te bewerkstelligen. Hierbij wordt dus

een sfeer die voorheen als strikt privaat werd beschouwd, in toenemende mate de scène voor politieke mobilisatie en politiek engagement.

Modaliteiten

Tot slot hangen de toenemende *deinstitutionalisering* van het engagement en de sterke grensvervaging tussen het publieke en het private nauw samen met veranderende modaliteiten van engagement. Ook hier kan algemeen worden gesteld dat de sterk geformaliseerde en voorgestructureerde vormen van participatie en engagement worden vervangen door meer informele en flexibele repertoires.

Een eerste belangrijk kenmerk is dat de traditioneel collectieve vormen van actie overgaan in acties op een individuele basis. Hoewel het engagement nog steeds geïnspireerd kan zijn door algemene maatschappelijke thema's, georganiseerd of gecoördineerd wordt door (netwerken van) organisaties, en ook bredere maatschappelijke uitkomsten kan hebben, heeft de daadwerkelijke activiteit in toenemende mate een geïndividualiseerd karakter (Stolle & Hooghe, 2005, 162). Denk hierbij opnieuw aan de consument die er in de supermarkt bewust voor kiest om een bepaald product al dan niet te kopen uit ethische of ecologische overwegingen. Of aan het nieuwe activisme dat simpelweg mogelijk wordt door in de eigen huiskamer op het Internet in te loggen. Een beroemd voorbeeld is de emailconversatie die Jonah Peretti met Nike voerde over een paar sportschoenen dat hij wilde laten personaliseren door er het woord '*sweatshop*' op te laten borduren. Hij stuurde deze conversatie aan enkele vrienden door, die ze op hun beurt doorstuurden, met als uiteindelijk resultaat een wereldwijde kettingreactie tegen Nike's mensenwaardige productiepraktijken (Peretti & Micheletti, 2003). Deze geïndividualiseerde vormen van engagement verschillen sterk van de traditionele vormen van groepsinteractie en *face-to-face* bijeenkomsten in verenigingen en vrijwilligersorganisaties: 'This leads to a certain paradox: while this form of protest and participation can be seen as an example of co-ordinated collective action, most participants simply perform this act alone, at home before a computer screen, or in a supermarket.' (Stolle & Hooghe, 2005, 162).

Een hiermee verwant fenomeen is de groeiende populariteit van het engagement via overschrijving of lopende bankopdracht. Hierbij wordt het engagement als het ware 'uitbesteed' aan een beperkt team van professionelen die betaald worden om de klus te klaren (Maloney, 1999). Putnam (1995; 2000) spreekt in dit verband van een sterke uitbreiding van 'tertiaire' organisaties ten koste van klassieke 'secundaire' organisaties. Skocpol heeft het over een evolutie van lidmaatschap naar management (Skocpol, 2003). Het gaat hierbij om een nieuw type organisatie (b.v. Amnesty International, Greenpeace) dat hiërarchisch gestructureerd is, bestuurd wordt door niet-democratisch verkozen leiders, sterk marktgeoriënteerd is, en steunt op verticale en onpersoonlijke banden tussen de individuele leden en het coördinerende team. Van de leden wordt niet langer een tijdsinvestering gevraagd. Ze worden daarentegen via directe marketingtechnieken, doorgaans in de vorm van een persoonlijk gerichte brief vergezeld van een mooie folder en een

overschrijvingsformulier, aangespoord om hun financiële steun te betuigen. Er treedt dus een verschuiving op van een actieve en lijfelijke inzet naar een eerder passief en gedistantieerd engagement, oftewel een engagement *by proxy* (Maloney, 1999, 110). Hoewel de leden een gemeenschappelijke betrokkenheid bij welbepaalde waarden en doelen delen, treden ze niet langer in persoonlijk contact met elkaar en is er geen directe interactie meer (Maloney, 1999; Selle & Stromsnes, 1998; Skockpol, 1999, 2003; Wollebaek and Selle, 2002).

Deze geïndividualiseerde vormen van engagement zijn inherent ook meer vluchtig, kortstondig, impulsief, en vrijblijvend van karakter. Het engagement vraagt een relatief kleine inspanning, kadert vaak in andere activiteiten (boodschappen doen, al surfend naar een website doorklikken die oproept om een petitie te ondertekenen), en steunt op losse connecties die erg gemakkelijk verbroken of geheroriënteerd kunnen worden. De betrokkenheid bij bepaalde thema's en kwesties hangt in toenemende mate samen met persoonlijke interesses, ervaringen, en bekommernissen. Deze dynamiek resulteert hoogstwaarschijnlijk in een grotere onbestemdheid, veranderlijkheid en versnippering van het vrijwillig engagement.

Naar een pluralisering van het vrijwillig engagement?

Een graai in de recente literatuur doet er nog weinig twijfel over bestaan dat nieuwe vormen van vrijwillig engagement in opmars zijn. De in dit hoofdstuk geschetste ontwikkelingen maken duidelijk dat de verdedigers van de '*decline of civic engagement*'-these slechts een eenzijdig beeld schetsen van wat in realiteit een veel complexer proces blijkt te zijn. Ze concentreren zich uitsluitend op het verval van traditionele vormen van maatschappelijke en politieke betrokkenheid, en gaan zo compleet voorbij aan een geheel nieuwe engagementsdynamiek.

Hoewel het wetenschappelijk onderzoek naar de nieuwe verschijningsvormen de laatste jaren op kruissnelheid is gekomen, blijven een aantal fundamentele vragen vooralsnog onbeantwoord. Een groot struikelblok blijft de veralgemeenbaarheid van de beschikbare empirische gegevens. Ze beperken zich doorgaans tot een welbepaalde case en laten niet toe om algemene uitspraken te doen. Naast het gefragmenteerd karakter van het bestaande onderzoek, is er evenmin een gestandaardiseerde methodologie voorhanden om de tegenwoordigheid en de draagwijdte van zowel traditionele als nieuwe participatievormen tegen elkaar te kunnen afwegen (Hooghe, 2001, 26; Stolle & Hooghe, 2005, 159; Stolle, Hooghe & Micheletti, 2005, 251-252). Het gevaar bepaalde observaties ten onrechte te gaan uitvergroten tot systematische trends is met andere woorden reëel. Zo luidt een eerste prangende vraag in hoeverre er werkelijk sprake is van een transformatieproces, als zouden (ver)oude(rde) vormen van engagement worden vervangen door compleet nieuwe praktijken. Zijn de oude en nieuwe vormen onverenigbaar of net complementair? Veeleer dan een substitutie- of '*crowding out*'-effect (Stolle, Hooghe & Micheletti, 2005, 253), wijzen

theoretische en empirische analyses in de richting van een uitbreiding of pluralisering van de verschillende modaliteiten van engagement. Zo concludeerden Hustinx et al. (2005) op basis van een onderzoek bij Leuvense universiteitsstudenten dat, in tegenstelling tot wat zo graag wordt beweerd, de huidige studentengeneratie nog steeds en in hoge mate maatschappelijk geëngageerd is. Hierbij cumuleren de studenten meer 'traditionele' (formele, intensieve, veeleisende) vormen van engagement buiten het studentenmilieu met eerder 'studentikoze' (informele, beperkte, vrijblijvende) activiteiten binnen het studentenmilieu. In hun vergelijkend onderzoek naar politiek consumentisme stellen Stolle, Hooghe en Micheletti (2005, 260) eveneens vast dat een dergelijke *low-cost* en individuele vorm van engagement geen substituuut is voor andere vormen van politieke participatie, maar eerder deel uitmaakt van een breder politiek spectrum. Het lijkt dus raadzaam niet te vervallen in wat Heelas conceptualiseert als een tendens tot '*radical before-and-after-theorizing*' (Heelas, 1996, 3). Veeleer dan een breuk tussen traditionele collectiviteiten en geïndividualiseerde realiteiten, pleit deze auteur ervoor de hedendaagse context te karakteriseren in termen van een coëxistentie of vermenging van meer traditiegestuurde en geïndividualiseerde determinatiebronnen en trajecten.

Twee andere fundamentele vragen die tot op heden onbeantwoord blijven, hebben betrekking op de sociale en politieke gevolgen van de geobserveerde evoluties. Er kan immers niet worden ontkend dat het engagement nieuwe stijl wordt gekenmerkt door meer individuele, onpersoonlijke, en vluchtige vormen van inzet. Vooreerst doet dit de vraag rijzen naar de impact hiervan op de sociale integratie van de samenleving (Ester & Vinken, 2003; Lichterman, 1995; Wuthnow, 1998). Het algemene debat over de vermeend nefaste gevolgen van modernisering en individualisering voor de sociale cohesie en duurzaamheid van sociale relaties en netwerken woedt als het ware verder op het terrein van de maatschappelijke en politieke participatie. Of de nieuwe vormen van associatie en engagement een functioneel substituuut vormen voor de eroderende traditionele sociale verbanden en interactievormen blijft bij gebrek aan systematisch onderzoek onduidelijk. Empirische studies naar nieuwe sociale bindingen blijven schaars en worden bemoeilijkt door het informele, particuliere, ongestructureerde en onbestendige karakter ervan. Het debat valt bijgevolg vooral ten prooi aan normatief-veroordelende standpunten en een gevoelsmatige *schmerz* naar het traditionele gemeenschapsleven. Een tweede vraagstuk is van politiek-wetenschappelijke aard en buigt zich over de gevolgen van de geschetste ontwikkelingen voor democratie, publieke meningsvorming, en collectieve belangenbehartiging (Dekker, 2002; Dekker & Hooghe, 2003; Inglehart, 1999; Norris, 1999, 2003). Sommige auteurs beschouwen de informalisering van de politieke participatie als een uiting van het volgroeien van het democratisch bestel. Noties als de *monitoring citizen* (Schudson, 1998), de *critical citizen* (Norris, 1999), of de burger-nachtwaker (Dekker & Hooghe, 2003) geven uitdrukking aan deze nieuwe invulling van de politieke participatie. De moderne burgers zouden volgens deze nieuwe conceptie niet langer routinematig beroep doen op de formele of geïstitutionaliseerde participatiekanalen. Ze volgen de politiek enkel nog op afstand, en komen slechts in actie wanneer dit echt nodig lijkt (Dekker & Hooghe, 2003, 176). De mate waarin zulk een minimalistische invulling van de politieke betrokkenheid ook effectief de

klassieke politieke functies van publieke oordeelsvorming en gemeenschappelijke belangenbehartiging kan vervullen, of eenvoudigweg een verbloeming van de toenemende politieke passiviteit van burgers betekent, blijft echter twijfelachtig. Ook hier vormt meer systematisch en longitudinaal onderzoek een *conditio sine qua non*. Op basis van de voorliggende schetsen kunnen we hoe dan ook besluiten dat het proces van individualisering allesbehalve de doodsteek vormt voor het (onderzoek naar) vrijwillig engagement, maar daarentegen een aantal fundamentele en stimulerende vragen oproept die politieke en sociale wetenschappers nog lang zullen beroeren.

Literatuur

- Bang, Henrik P. & Eva Sørensen (2001), *The Everyday Maker: Building Political rather than Social Capital*, pp. 148-161 in Paul Dekker & Eric M. Uslaner (eds.), *Social Capital and Participation in Everyday Life*. London: Routledge.
- Beck, Ulrich (1992). *Risk Society. Towards a New Modernity*, London: Sage.
- Beck, Ulrich (1997a), *Kinder Der Freiheit: Wider Das Lamento Über Den Werteverfall*, pp. 9-33 in Ulrich Beck (ed.), *Kinder Der Freiheit*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Beck, Ulrich (1997b). *The Reinvention of Politics: Rethinking Modernity in the Global Social Order*. Oxford: Polity Press.
- Beck, Ulrich (2000), *Living Your Own Life in a Runaway World: Individualization, Globalisation and Politics*, pp. 164-174 in Will Hutton & Anthony Giddens (Eds.). *On the edge: Living with global capitalism*. London: Jonathan Cape.
- Beck, Ulrich & Elisabeth Beck-Gernsheim (1996), *Individualization and 'Precarious Freedoms': Perspectives and Controversies of a Subject-Orientated Sociology*, pp.23-48 in Paul Helaas, Scott Lash & Paul Morris (eds.), *Detraditionalization*. Oxford: Blackwell.
- Bellah, Robert N., Richard Madsen, William M. Sullivan, Ann Swidler & Steven M. Tipton (1985). *Habits of the Heart. Individualism and Commitment in American Life*. Berkeley: University of California Press.
- Bennett, W. Lance (1998). *The Uncivic Culture: Communication, Identity, and the Rise of Lifestyle Politics*. *Political Science and Politics*, 31(4), 741-761.
- Bennett, W. Lance (2003). *Communicating global activism: Strengths and vulnerabilities of networked politics*. *Information, Communication & Society*, 6(2), 143-168.
- Berking, Helmuth (1996), *Solidary Individualism: the Moral Impact of Cultural Modernisation in Late Modernity*, pp. 189-202 in Scott Lash, Bronislaw Szerszynski & Brian Wynne (eds.), *Risk, Environment and Modernity. Towards a New Ecology*. London: Sage.
- Billiet, Jaak B. (1997), *Political Parties and Social Organizations in Flanders*, pp. 64-81 in Jan

- W. van Deth (ed.), *Private Groups and Public Life. Social Participation, Voluntary Associations and Political Involvement in Representative Democracies*. London: Routledge.
- Brömme, Norbert & Hermann Strasser (2001). Gespaltene Bürgergesellschaft? Die Ungleichen Folgen Des Strukturwandels Von Engagement Und Participation. *Aus Politik Und Zeitgeschichte*, B 25–26, 6–14.
- Castells, Manuel (1997). *The Rise of the Network Society*. Oxford: Blackwell.
- Castells, Manuel (2005). Global Governance and Global Politics. *PS: Political Science and Politics*, 38(1), 9-16.
- Clary, E. Gil, Mark Snyder, Robert D. Ridge, John Copeland, Arthur A. Stukas, Julie Haugen & Peter Miene (1998). Understanding and Assessing the Motivations of Volunteers: a Functional Approach. *Journal of Personality and Social Psychology*, 4, 16–30.
- Dekker, Paul (2002). *De Oplossing van de Civil Society. Over Vrijwillige Associaties in Tijden van Vervagende Grenzen*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Dekker, Paul & Andries van den Broek (1998). Civil Society in Comparative Perspective: Involvement in Voluntary Associations in North America and Western Europe. *Voluntas: International Journal of Voluntary and Nonprofit Organizations* 9(1), 11–38.
- Dekker, Paul & Marc Hooghe (2003). De Burger-Nachtwaker. Naar een Informalisering van de Politieke Participatie van de Nederlandse en Vlaamse Bevolking. *Sociologische Gids*, 50(2), 156-181.
- Dekker, Paul & Eric M. Uslaner (eds., 2001). *Social Capital and Participation in Everyday Life*. London: Routledge.
- Ester, Peter & Henk Vinken (2003). Debating Civil Society. On the Fear for Civic Decline and Hope for the Internet Alternative. *International Sociology*, 18(4), 659-680.
- Felling, Albert, Jan Peters & Peer Schepers (2000). *Individualisering in Nederland aan het Einde van de Twintigste Eeuw*. Assen: Van Gorcum.
- Fisher, Dana R., Kevin Stanley, David Berman & Gina Neff (2005). How Do Organizations Matter? Mobilization and Support for Participants at Five Globalization Protests. *Social Problems*, 52(1), 102-121.
- Giddens, Anthony (1991). *Modernity and Self-Identity. Self and Society in the Late Modern Age*. Cambridge: Polity Press.
- Giddens, Anthony (1994). *Beyond Left and Right. The Future of Radical Politics*. Cambridge: Polity Press.
- Goss, Kristin A. (1999). Volunteering and the Long Civic Generation. *Nonprofit and Voluntary Sector Quarterly*, 28(4), 378–415.
- Gundelach, Peter (1984). Social Transformation and New Forms of Voluntary Associations. *Social Science Information*, 23(6), 1049–1081.

- Gundelach, Peter & Lars Torpe (1997), Social Reflexivity, Democracy and New Types of Citizen Involvement in Denmark, pp. 47-63 in Jan W. van Deth (ed.), *Private Groups and Public Life*. London: Routledge.
- Hajnal, Peter (ed., 2002). *Civil Society in the Information Age*. Aldershot: Ashgate.
- Heelas, P. (1996), Introduction: Detraditionalization and Its Rivals, pp. 1-20 in P. Heelas, S. Lash, and P. Morris (eds.), *Detraditionalization*. Cambridge: Blackwell.
- Holzer, Boris & Mads P. Sørensen (2003). Rethinking Subpolitics. Beyond the 'Iron Cage' of Modern Politics? *Theory, Culture & Society*, 20(2), 79-102.
- Hooghe, Marc (2001). Het Einde van de Sociale Cohesie? Een Kritisch Overzicht van de Postmoderne Argumenten tegen het Communautaristisch Pessimisme. *Sociologische Gids*, 48(1), 8-30.
- Hustinx, Lesley (1998). Jongeren en hun Vrijwillig Engagement: Een Nieuwe Stijl van Vrijwilligerswerk? *Tijdschrift voor Sociologie*, 19(2), 111-146.
- Hustinx, Lesley & Frans Lammertyn, (2003). Collective and Reflexive Styles of Volunteering: A Sociological Modernization Perspective. *Voluntas: International Journal of Voluntary and Nonprofit Organizations*, 14(2), 167-187.
- Hustinx, Lesley et al. (2005). Bifurcated Commitment, Priorities, and Social Contagion: The Dynamics and Correlates of Volunteering within a University Student Population. *British Journal of Sociology of Education*, 26(4), 523-538.
- Inglehart, Ronald (1997). *Modernization and postmodernization. Cultural, economic and political change in 43 societies*. Princeton: Princeton University Press.
- Inglehart, Ronald (1999), Postmodernization Erodes Respect for Authority, but Increases Support for Democracy, pp. 236-256 in Pippa Norris (ed.), *Critical Citizens*. Oxford: Oxford University Press.
- Jakob, Gisela (1993). *Zwischen Dienst und Selbstbezug*. Opladen: Leske + Budrich.
- Kayal, Philip M. (1991). Gay AIDS Voluntarism As Political Activity. *Nonprofit and Voluntary Sector Quarterly*, 20(3), 289-312.
- Keupp, Heiner (2001), Bürgerschaftliches Engagement: Ein Motor Posttraditionaler Ligaturenbildung? pp. 69-92 in Rolf Heinze & Thomas Olk (eds.), *Bürgerengagement in Deutschland*. Opladen: Leske + Budrich.
- Klages, Helmut (1998). Engagement Und Engagementpotential in Deutschland. *Aus Politik Und Zeitgeschichte*, B38, 29-38.
- Kühnlein, Irene & Gerd Mutz (1999), Individualisierung Und Bürgerschaftliches Engagement in Der Tätigkeitsgesellschaft, pp. 291-306 in Ernst Kistler, Heinz-Herbert Noll & Eckhard Priller (eds.) *Perspektiven Gesellschaftlichen Zusammenhalts*. Berlin: Sigma.
- Levi, Margaret & David Olson (2000). The Battles in Seattle. *Politics & Society*, 28(3), 309-329.

- Lichterman, Paul (1995). Beyond the Seesaw Model: Public Commitment in a Culture of Self-Fulfillment. *Sociological Theory*, 13(3), 275-300.
- Norris, Pippa (ed., 1999). *Critical Citizens*. Oxford: Oxford University Press.
- Norris, Pippa (2003). Young People and Political Activism: From the Politics of Loyalties to the Politics of Choice? *Report for the Council of Europe Symposium: "Young People and Democratic Institutions: From disillusionment to participation"*. Strasbourg, 27-28 November 2003.
- Maloney, William (1999), Contracting out the participation function: Social capital and cheque-book participation, pp. 108-119 in Jan W. van Deth, Marco Maraffi, Kenneth Newton, and Paul F. Whiteley (ed.) *Social Capital and European Democracy*. London: Routledge.
- Micheletti, Michele (2003). *Political Virtue and Shopping: Individuals, Consumerism, and Collective Action*. New York: Palgrave Macmillan.
- Micheletti, Michele, Andreas Follesdal & Dietlind Stolle (2004). *Politics, Products, and Markets. Exploring Political Consumerism Past and Present*. New Brunswick: Transaction Publishers.
- Peretti, Jonah & Michele Micheletti (2004), The Nike Sweatshop Email: Political Consumerism, Internet, and Culture Jamming, pp. 127-142 in Micheletti, Michele, Andreas Follesdal & Dietlind Stolle (eds.). *Politics, Products, and Markets. Exploring Political Consumerism Past and Present*. New Brunswick: Transaction Publishers.
- Putnam, Robert (1995). Bowling Alone: America's Declining Social Capital. *Journal of Democracy*, 6(1), 65-78.
- Putnam, Robert (2000). *Bowling Alone. The Collapse and Revival of American Community*, New York: Simon and Shuster.
- Rosenmayr, Leopold & Franz Kolland (1997), Mein 'Sinn' ist nicht dein 'Sinn'. Verbindlichkeit oder Vielfalt - Mehrere Wege im Singletum, pp. 256-287 in Ulrich Beck (ed.). *Kinder der Freiheit*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Schudson, Michael (1999). *The Good Citizen: A History of American Civic Life*. New York: Free Press.
- Selle, Per & Kristin Strømsnes (1998). Organized Environmentalists: Democracy As a Key Value? *Voluntas: International Journal of Voluntary and Nonprofit Organizations*, 9(4), 319-343.
- Skocpol, Theda (1999), Advocates without Members: The Recent Transformation of American Civic Life, pp. 461-509 in Skocpol, Theda & Morris P. Fiorina (eds.), *Civic Engagement in American Democracy*, Washington, D.C.: Brookings Institution Press.
- Skocpol, Theda (2003). *Diminished Democracy. From Membership to Management in American Civic Life*. Norman: University of Oklahoma Press.
- Stolle, Dietlind & Marc Hooghe (2005). Inaccurate, Exceptional, One-Sided or Irrelevant? The Debate about the Alleged Decline of Social Capital and Civic Engagement in Western

Societies. *British Journal of Political Science*, 35(1), 149-167.

Stolle, Dietlind, Marc Hooghe & Michele Micheletti (2005). Politics in the Supermarket: Political Consumerism as a Form of Political Participation. *International Political Science Review*, 26(3), 245-269.

Voyé, Liliane (1995). Pour Revisiter Le Bénévolat: Propos Hétérodoxes. *Swiss Sociological Review*, 21(1), 317-340.

Wollebaek, Dag & Per Selle (2002). Does Participation in Voluntary Associations Contribute to Social Capital? The Impact of Intensity, Scope, and Type. *Nonprofit and Voluntary Sector Quarterly*, 31(1), 32-61.

Wollebaek, Dag & Per Selle (2003), Generations and Organizational Change, pp. 161-178 in Paul Dekker & Loek Halman (eds.), *The Values of Volunteering: Cross-Cultural Perspectives*. New York: Kluwer Academic.

Wuthnow, Robert (1991). *Acts of Compassion. Caring for Others and Helping Ourselves*, Princeton: Princeton University Press.

Wuthnow, Robert (1994). *Sharing the Journey*, New York: The Free Press.

Wuthnow, Robert (1998). *Loose Connections. Joining Together in America's Fragmented Communities*, Cambridge: Harvard University Press.